

ня патріотичних почуттів у молодій генерації українців. Яскравим підтвердженням цього стало опрацювання штабом Військового міністра мобілізаційного плану 1927 р., коли готовність до служби в Армії УНР висловили 1500 старшин й 40 генералів. Понад півсотні українських старшин у складі польського війська протистояли агресії вермахту у вересні 1939 р.

Українська військова еміграція у II Речі Посполитій була, з одного боку, частиною фрагментаризованої нації, складовою етнополітичного процесу України, з іншого — невід’ємною складовою історії країни вимушеного перебування — Польщі, в економічний й суспільно-політичний розвиток якої недавні захисники УНР — ЗУНР зробили вагомий внесок.

3. Карпатська Україна як форма української державності

Протягом усього майже двадцятирічного періоду існування Першої, домюнхенської, Чехословацької Республіки тривала боротьба закарпатців за автономію та справедливе визначення західних кордонів краю (зі Словаччиною). Цей рух русинів-українців був справді всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об’єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що виступали дедалі активнішою опозицією центральній владі. Водночас розбіжності політиків і місцевої інтелігенції у поглядах на національну належність закарпатців та національно-культурна ворожнеча у краю були великою перешкодою успішній боротьбі за їхні права і полегшували правлячим колам ЧСР тривалий час утримувати масовий рух за автономію Закарпаття в безпечних для Праги рамках.

Ситуація докорінним чином змінилася в другій половині 30-х років ХХ ст., коли, з одного боку, в Закарпатті відбулися радикалізація громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку й реалізації автономних прав краю та зростання античеських настроїв серед місцевого населення. Небезпечні для Праги зміни в політичних настроях закарпатців, наприклад, засвідчили результати виборів до чехословацького парламенту у травні 1935 р.: 63% голосів у краї зібрали партії, що були противниками чехословацької влади⁷³.

А з іншого боку — в Європі загострилися міжнародна обстановка й загальноєвропейська політична криза напередодні Другої світової війни. До Чехословаччини, зокрема, висунули свої територіальні претензії практично всі сусідні держави і насамперед Німеччина. Всі зусилля керівників ЧСР не змогли зберегти її від дедалі більшої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували стабільність в Центрально-Східній Європі, дедалі потурали експансіоністській політиці нацистської Німеччини, що прикривалася лозунгом права націй на самовизначення. Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 бе-

резня 1938 р. На черзі була Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої, а також світова економічна криза початку 30-х років ХХ ст., що не оминула і ЧСР, вплинули на зростання й консолідацію античехословацького автономістського й сепаратистського руху як серед судетських німців, так і в Словаччині та Підкарпатській Русі.

В березні 1938 р. після успішного для Німеччини аншлюсу Австрії, Гітлер заявив, що не бажає миритись із гнобленням німців в Чехословаччині. З боку Німеччини розпочалася активна кампанія з внутрішньої та зовнішньої дестабілізації ЧСР. За наказом Берліна Судетсько-німецька партія на своєму з'їзді в квітні 1938 р. схвалює програму, яка передбачала повну автономію Судетської області та інші радикальні вимоги до чехословацького уряду. Згодом вона виступила з вимогою приєднання області до Третього рейху. В цей критичний для ЧСР час Великобританія заявляє, що відмовляється надати гарантії Чехословаччині та закликала її лідерів піти на поступки Німеччині.

Така позиція Великобританії та політика потурання Німеччині з боку інших великих держав Європи, готовність Угорщини та Польщі взяти участь в античехословацькій акції підштовхнули Гітлера до рішучих дій. У травні 1938 р. Німеччина почала концентрувати війська на кордонах Чехословаччини. Уряд ЧСР виявив твердість і оголосив часткову мобілізацію: чехословацькі війська зайняли деякі прикордонні райони. Гітлер, не готовий на той час до військових дій проти Чехословаччини, вимушений був відступити. Але конфлікт не було ліквідовано. Для його розв'язання 29-30 вересня 1938 р. в Мюнхені була скликана міжнародна конференція за участю керівників урядів Великобританії (Н.Чемберлен), Франції (Е.Даладье), Німеччини (А.Гітлер) та Італії (Б.Муссоліні). Конференція, на яку навіть не були запрошені представники ЧСР, фактично прийняла німецькі вимоги, подані Чехословаччині у вигляді ультиматуму. Прийнявши важкі умови Мюнхенської угоди, Чехословаччина, зраджена союзниками, опинилася віч-на-віч із фашистською Німеччиною.

Унаслідок Мюнхенського диктату Чехословацька Республіка вимушена була задовольнити ультимативні німецькі вимоги: до Третього рейху, зокрема, було приєднано промислово високорозвинену Судетську область, де проживало понад 3 млн німців. Польща, у свою чергу, на початку жовтня отримала Тешинську Сілезію, а на початку листопада 1938 р. за рішенням Першого Віденського арбітражу південну частину Словаччини та найбільш розвинені райони Закарпаття було передано Угорщині. У цілому, Чехословаччина втратила одну третину своєї території з населенням 5 млн осіб і 40% свого промислового потенціалу. Зраджена союзниками, країна опинилася у стані глибокої політичної кризи, чим поспішили скористатися словацькі та закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці про-

голошують автономію, і Прага змушена нарешті затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). Перша Чехословацька Республіка припиняє своє існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехословаччини увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Щодо Закарпаття, то саме цей нетривалий період увійшов в історію як час розбудови Карпато-української державності, активної, хоча і не однозначної за оцінками й результатами діяльності автономних урядів цього українського краю.

Затверджений Радою міністрів ЧСР 11 жовтня 1938 р. перший автономний уряд Закарпаття — Рада міністрів Підкарпатської Русі складався з шести осіб — відомих політичних діячів краю, що були депутатами чехословацького парламенту і сенату. Главою уряду був призначений Андрій Бродій — лідер русофільського напрямку в краї, голова Автономно-землеробського союзу, який поряд із посадою прем'єр-міністра отримав портфелі міністра шкільництва і міністра федерального уряду в справах Підкарпатської Русі. Міністром внутрішніх справ став Едмунд Бачинський — один із керівників Республіканської землеробської (аграрної) партії на Закарпатті. Один із лідерів Української народної ради, соціал-демократ Юліян Ревай став міністром комунікацій, а лідер Руської національно-автономної партії Степан Фенцик — міністром без портфеля (питання встановлення словацько-закарпатських кордонів). Державними секретарями в уряді стали представник Автономно-землеробського союзу на Пряшівщині Іван П'єшак (питання юстиції) і лідер українського напрямку в Закарпатті, голова Народно-християнської партії о. Августин Волошин (питання охорони здоров'я і соціального забезпечення). Отже, до першого автономного уряду увійшло четверо представників русофільського і двоє — українського напрямку, що було компромісним рішенням і в цілому реально відображало співвідношення між двома головними політичними блоками Закарпаття⁷⁴.

Автономний уряд А.Бродія проіснував всього 15 днів — з 11 по 26 жовтня 1938 р., за які встиг провести три засідання. Першочерговим завданням для нього було врегулювання територіальних проблем, зокрема розв'язання питання кордону між Підкарпатською Руссю і Словаччиною. Він розпочав широку кампанію за приєднання до краю східно-словацьких районів (Пряшівщини), заселених переважно русинами-українцями. Але надмірна активність уряду в цьому напрямку відсунула на другий план розв'язання не менш злободедних для Закарпаття проблем — господарсько-фінансових, соціальних, культурних, внутрішньополітичних, зокрема боротьбу з угорськими і польськими озброєними групами диверсантів, які все частіше проникали на територію автономного краю.

У зв'язку з ультимативними вимогами Угорщини до Чехословач-

чини щодо заселених переважно угорцями південних територій Закарпаття, урядом А.Бродія 23 жовтня 1938 р. було прийнято рішення про розв'язання цього спірного питання шляхом проведення плебісциту в краї. Це рішення, однак, виходило за рамки повноважень автономного уряду і суперечило конституційним нормам ЧСР. Боячись несприятливих для себе результатів референдуму, чехословацька влада на розширеному засіданні за участю автономних урядів Словаччини і Підкарпатської Русі 26 жовтня погодилася на арбітражне рішення з приводу вимог Угорщини. Незважаючи на це, А.Бродій і міністр його кабінету С.Фенцик, які вже тривалий час таємно співпрацювали з угорською владою в справі відриву Закарпаття від ЧСР, наполягали на проведенні плебісциту. Тоді федеральний уряд ЧСР звільнив Бродія з посади прем'єра і його негайно було заарештовано в Празі за «державну зраду» — зв'язки із ворожими республіці закордонними елементами і профашистську діяльність на користь Угорщини. Його соратнику Фенцику вдалося втекти. На цій драматичній ноті закінчив свою короточасну діяльність перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який так і не зміг практично контролювати, а тим більше змінити на краще політичну ситуацію в Закарпатті і становище його населення⁷⁵.

Того ж дня, 26 жовтня 1938 р. новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі урядом ЧСР був призначений Августин Волошин — лідер українського напрямку в краї, а міністрами — члени першого автономного уряду Ю.Ревай і Е.Бачинський. Виразно український характер й спрямованість уряду А.Волошина, що був чітко задекларований у зверненні Української народної ради «До всіх українців по цілому світу!», опублікованому 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода»⁷⁶, викликав, з одного боку, радісне збудження й активну підтримку з боку українців у всьому світі, а з іншого — перехід закарпатських русофілів у відкриту опозицію до нього, що значно ускладнювало діяльність нового уряду.

Не встиг новий автономний уряд Підкарпатської Русі розпочати свою діяльність, як зазнав першої кризи. Згідно з рішеннями Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р., від Закарпаття відходило до Угорщини понад 12% його території — міста Ужгород, Мукачево, Берегово та майже 100 інших населених пунктів, де мешкало близько 175 тис. осіб (у тому числі понад 33 тис. українців). Це була важка втрата для автономного краю, особливо з господарського погляду⁷⁷. Уряд А.Волошина переніс свою канцелярію із Ужгороду до Хусту, що став столицею автономної української держави, розбудова якої розпочалася швидкими темпами і не в останню чергу завдяки безпосередній підтримці й допомозі з боку галицьких українців, які масово переходили польсько-чеський кордон, поспішаючи на поміч своїм закарпатським братам. Зокрема, саме за їхньої активної участі на початку листопада 1938 р. була утворена організація народної оборони — Карпатська Січ, що являла собою

напіввійськову організацію (її члени не були озброєні) для військового вишколу учасників українського національного руху і організації оборони Карпато-української держави. Січові відділи (команди), керівництво якими здійснювала Головна команда на чолі з командантом Карпатської Січі Д.Клімпушем у Хусті, виникли практично в кожному більш-менш великому населеному пункті краю: загальна кількість вишколених січовиків становила близько 2 тис.⁷⁸

Уже в листопаді 1938 р. Кабінет міністрів Підкарпатської Русі завершив свою реорганізацію. Він складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ (міністр Е.Бачинський), шкільництва та народної освіти (міністр А.Штефан), юстиції (належало до компетенції А.Волошина, але він передав керівництво ним своєму раднику А.Дутці) і комунікацій (міністр Ю.Ревай). Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів). Значну роль в діяльності уряду відігравали особисті секретарі прем'єр-міністра С.Росоха та І.Рогач — люди молодшої генерації з радикальним гатунком.

За автономного уряду були створені служба безпеки, управління поліції в Хусті, українське емігрантське бюро на Карпатській Україні, що «збирає й систематизує заяви український емігрантів щодо служби в державних, громадських і приватних установах та закладах» і надає карпато-українське підданство, відділ преси і пропаганди, який, зокрема, з метою інформування населення про діяльність уряду видавав «Бюлетень пресової служби». Щодня масовим накладом виходила урядова газета «Нова свобода», редакцію якої очолював відомий громадсько-політичний діяч і письменник В.Гренжа-Донський. Політичний та пропагандистській роботі уряд Волошина надавав особливого значення, що пояснювалося як необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову української держави, так і підривною діяльністю проти неї з боку Угорщини і Польщі. «Нова свобода», наприклад, майже щодня друкувала різні заклики, звернення, маніфести автономного уряду та Української народної ради до «Українського Народу Підкарпаття», які друкувалися великим накладом й у вигляді окремих листівок. В них пропагувався чіткий курс уряду на українізацію всього суспільного життя краю, зокрема все настирливіше ставилося питання про офіційну зміну його назви на «Карпатську Україну»⁷⁹.

22 листопада 1938 р. чехословацьким парламентом були прийняті поправки до Конституції ЧСР у формі «Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі», який юридично закріпив автономний статус Закарпаття як державного утворення в рамках Чехословацької Республіки. У ньому зазначалося, що «Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехословацької Республіки. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Союму Підкарпатської Русі» і він же встановить «урядову мову та мову

навчання в школах на території Підкарпатської Руси». Проте вже через декілька днів уряд А.Волошина видав «Розпорядження правительства Підкарпатської Руси з дня 25 листопада 1938 року про запровадження на її території державної української (малоруської) мови», а в кінці грудня офіційно дозволив вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також і назву «Карпатська Україна»⁸⁰. Так завершилася боротьба двох напрямів в Закарпатті перемогою українського.

Після цього пріоритетним напрямом політики уряду А.Волошина стає правотворча діяльність, що була покликана наповнити реальним змістом права автономного краю як суб'єкта федерації у складі ЧСР. До таких нормативних актів належали розпорядження про передачу всієї влади Кабінету міністрів Карпатської України до обрання Союму, реорганізацію структури виконавчо-розпорядчої влади на містах, створення Верховного суду і Вищої державної прокуратури та ін. Разом із тим створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах (введення досить жорсткої цензури на газети і журнали, закриття ряду русофільських видань й організацій, утворення концентраційного табору поблизу Рахова, розпуск політичних партій та деякі інші недемократичні заходи уряду) свідчило про ознаки авторитарного політичного режиму в Карпатській Україні.

Завдання, що стояли перед автономним урядом А.Волошина, були дійсно надзвичайно складними, що вимагало мобілізації не лише всіх патріотичних сил, але й об'єднання в конструктивній, практичній державотворчій роботі всього населення Карпатської України, як української, так і інших національностей та орієнтацій. Цього, на жаль, уряду А.Волошина досягти не вдалося, насамперед через надмірний радикалізм близького урядового оточення — активних діячів Організації українських націоналістів (ОУН), що прийшли до краю з інших українських земель, зокрема з Галичини. Зовнішньополітична орієнтація уряду Карпатської України, розрив її зв'язків з іншими частинами Чехословацької Республіки і загострення українсько-чеських відносин, відмова від пошуку компромісів зі своїми агресивними сусідами — Угорщиною та Польщею, надмірне й невиправдане сподівання на підтримку ззовні — насамперед з боку Німеччини та допомогу української діаспори, теж не сприяли успішному розвитку державотворчих процесів в краї.

Приділивши головну увагу політичній діяльності, зокрема підготовці до перших в історії Закарпаття виборів до власного представницького й законодавчого органу — Союму Карпатської України, уряд Волошина за допомогою єдиної створеної політичної партії — радикального «Українського національного об'єднання» (УНО), що стала, по суті, державною партією, успішно їх провів. І хоча результати виборів, що відбулися 12 лютого 1939 р., засвідчили схвалення основною частиною закарпатських українців курсу Кабінету міністрів Карпатської України А.Волошина

на утвердження національної державності (92,4% населення, що взяли участь у виборах, проголосували за УНО⁸¹), але вони не змінили внутрішньополітичне становище в краї на краще. А щодо планів й задумів уряду Волошина у розв'язанні проблем господарського і культурного будівництва, покращення соціального становища та рівня життя населення краю, то більшість з них так і не була реалізована.

Головна причина цього, і на цьому слід наголосити, не стільки в надмірній політичній, націоналістичній заангажованості уряду А.Волошина, прорахунках й помилках в його діяльності, що дійсно мали місце, скільки в тому, що за тих внутрішньополітичних й внутрішньоекономічних і особливо міжнародних умов, що склалися у 1938–1939 рр. у краї та навколо нього, Карпатська Україна не мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а поготів самостійна, незалежна держава. Та й часу для цього історія відпустила молодій українській державі замало.

Уже на початку березня 1939 р. А.Гітлер приймає рішення про остаточну ліквідацію Чехословаччини і дає згоду Угорщині на окупацію Карпатської України, що зняло будь-які покрови з політики Німеччини, на заступництво якої до останнього сподівався уряд Волошина. 14 березня 1939 р. увечері, щойно дізнавшись про проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною, А.Волошин офіційно проголосив її незалежною державою і назвав склад нового уряду. А 15 березня, коли окремі підрозділи угорських військ вже перейшли кордони краю, в Хусті розпочала свою роботу перша і остання сесія Союму Карпатської України, на якій було ухвалено документи історичної ваги. Обравши президентом новоствореної української держави Августина Волошина, Союм прийняв два конституційних закони. Ними, зокрема, підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою — республікою з президентом на чолі, а також затверджувалися українські державні мова, прапор, герб і гімн⁸². Однак того ж дня, 15 березня 1939 р. Угорщина розпочала загальний наступ, який, незважаючи на героїчний збройний опір нечисленних загонів Карпатської Січі, 18 березня завершився повною окупацією щойно проголошеної Карпато-української держави, що було за тих обставин більше символічним актом, ніж реальною політикою.

Отже, Карпатська Україна, так і не розпочавши свою діяльність як незалежна держава, припинила своє існування. При оцінці цієї історичної події важко не погодитися із твердженнями істориків, що акт проголошення Карпатської України самостійною, незалежною державою «був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостій-

ності Словаччини тощо»⁸³. Втім, вона залишила свій слід в історії боротьби українського народу за незалежність й національну державність і повинна бути вписана у новітню історію України яскравими сторінками. Не менш важливими для сучасного процесу державотворення в нашій незалежній Українській державі є й уроки Карпатської України, зокрема той незаперечний факт, що лише разом з усім народом України в єдиній незалежній демократичній державі, покладаючись лише на власні сили, відкриваються справжні можливості для повноцінного й щасливого життя закарпатців, як і мешканців інших регіонів України.

Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні – не лише яскрава героїчна сторінка в історії цього самобутнього українського краю. Вони мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги української діаспори в світі та багатьох європейських держав, прогресивні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців і засудили вторгнення угорських військ до краю як попрання прав українського народу на самостійне державне життя. Виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало перед усім світом, що Закарпаття – українська земля, де живуть українці, які бажають мати свою соборну державність разом зі своїми кровними братами на інших українських землях.

Примітки до розділу 10

1 Див.: Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Леоніда Зашкільняка. – Л., 2001. – С.388–390.

2 Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О.Суворова. – М., 1999. – С.134.

3 Див., напр.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / Передм. І.Кедрина. – Нью-Йорк, 1970. – XII. – 228 с.

4 Віднянський С. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // Іст. жур. – 2004. – №9. – С.7–15.

5 Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007. – С.331.

6 Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1993. – S.462–463.

7 Там само. – С.463.

8 Там само. – С.472.

9 Історія Центрально-Східної Європи. – С.418.